

Kant antropológiai fordulatának egy messze ható etikai hozadéka: szubjektív és objektív gyakorlati filozófia megkülönböztetése 1763 és 1765 között

A *gyakorlati ész kritikáját* az *Előszó* és a rövid *Bevezetés* után a következő megkülönböztetéssel kezdi Kant:

Gyakorlati alaptételek azok a tételek, amelyek az akarat több gyakorlati szabályt maga alá foglaló általános meghatározását tartalmazzák. A gyakorlati alaptételek szubjektívek, avagy maximák, ha a szubjektum a feltételt csak a maga akaratára nézve tekinti érvényesnek; ellenben objektívek, avagy gyakorlati törvények, ha a feltételt objektíve, azaz minden eszes lény akaratára nézve érvényesnek ismerjük el.¹

Szubjektív és objektív gyakorlati alaptétel, azaz maxima és (gyakorlati) törvény szétválasztása a kanti etika alapjait érinti, ezen felül az egész etikára nézve fontos strukturális következményekkel jár. Ugyanakkor szembeállításuk kétértelműséggel és ellentmondással terhelt. Mind a megkülönböztetés jelentőségéhez, mind az általa felvetett problémákhoz

DOI: 10.61901/Kellek.2024.71.04

A szerző az MTA Könyvtár és Információs Központ munkatársa, a *Magyar Filozófiai Szemle* szerkesztője.

Email: szegedi.nora@konyvtar.mta.hu

- 1 Immanuel Kant: *A gyakorlati ész kritikája*. Ford. Papp Zoltán. Osiris Kiadó, Budapest, 1788/2020. 25. (A továbbiakban: GYÉK.); Immanuel Kant: *Gesammelte Schriften*. Az 1–22. kötetig a Preussische Akademie der Wissenschaften, a 23. a Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, a 24. kötettől az Akademie der Wissenschaften zu Göttingen kiadásában, 1902–, 5. kötet, 19. (A továbbiakban: AAKötetszám, oldalszám.) A Kant-idézeteket, amennyiben van magyar fordításuk, a megadott kiadásokból idézem, időnként kis mértékben módosítva azokat, ezt külön nem jelzem. Minden más fordítás tőlem származik.

közelebb kerülhetünk, ha felderítjük az előzményeket, amelyek egészen az 1760-as évek első feléig nyúlnak vissza. Ennek a rendkívül termékeny időszaknak a második felét a brit morálfilozófusok (mindenekelőtt Hutcheson), illetve Rousseau hatása jellemzi, akik olyannyira felforgatták Kant gondolkodását, hogy egyenesen antropológiai fordulatról beszélhetünk. Ennek az időszaknak az elején bukkan fel az a megkülönböztetés szubjektív és objektív gyakorlati filozófia, illetve szubjektív és objektív mozgatóókok között, amelyekből *A gyakorlati ész kritikája* maxima-törvény ellentétpárja kinőtt.

Először az utóbbi, ismertebb formájában idézem fel a distinkciót. Rámutatok a benne rejlő kétértelműségekre és a mögötte meghúzódó problémára. Ezután térek rá az ellentét eredeti formájára, ahogyan az az 1760-as évek első felében felbukkan. Az aprólékos szövegelemzésből kiderül majd, hogy az ambiguitás már itt megvan, és kijelöli a kanti etika további fejlődésének irányát, amelynek végső formája – legalábbis ami az etika *alapjait* illeti – éppenséggel a második *Kritika*. Reményeim szerint a fejlődéstörténeti háttér feltárása után mélyebben megérthetjük a kritikai etikában megjelenő probléma gyökerét is.

1. Szubjektív és objektív gyakorlati alaptételek megkülönböztetése *A gyakorlati ész kritikájában*

A fent idézett definíció a nyitánya azoknak a fejtegetéseknek, amelyeknek a célja – ahogyan az a filozófus utólagos reflexiójából is kiderül² – a gyakorlati ész legfőbb elvének, azaz a morál alapelvének bemutatása és elválasztása a cselekvésünket meghatározó egyéb elvektől. Ezekben a paragrafusokra bontott gondolatmenetekben bizonyít Kant olyan fontos állításokat, mint hogy a morális törvény és a szabad akarat kölcsönösen feltételezik egymást, illetve itt adja meg a kategorikus imperatívusz formuláját is. Ezekkel nem foglalkozom, csak az alapul szolgáló megkülönböztetéssel kapcsolatban hívom fel a figyelmet két problémára.

Első látásra úgy tűnik, szubjektív és objektív egymást kizáró kategóriák, amelyek két különálló osztályra bontják a gyakorlati alaptételeket, mégpedig úgy, hogy ez a felosztás teljes. Vagyis egy gyakorlati alaptétel vagy maxima, vagy törvény, és nincsen harmadik lehetőség. Közelebbről nézve azonban egyrészt úgy tűnik, van egy harmadik fajta alaptétel

2 GYÉK, 58; AA5, 46.

is, másrészt a törvények mintha bizonyos értelemben részét képeznék a maximáknak. Vagyis a szubjektív és objektív gyakorlati alaptételek szembeállítása mögött bonyolultabb struktúra rejtőzik. Lássuk, miféle!

A fent idézett definícióhoz fűzött megjegyzést Kant a következő gondolatmenettel indítja. Ha valaki például azt teszi maximájává, hogy „semmilyen sérelmet nem tűr el bosszúállás nélkül”, akkor egyúttal azt is beláthatja, hogy ez az elv nem lehet általános érvényű gyakorlati törvény. Hiszen szemben a természet birodalmával, ahol annak az elve, ami történik, egyúttal a természet törvénye, az emberi cselekedetek világában ez nem áll fenn: a saját magam számára megállapított alapelv, amely szerint cselekszem, még nem általános törvény. Általános gyakorlati szabályokat csakis az ész alkothat, és mivel mi olyan lények vagyunk, akiket nemcsak az eszünk, hanem az érzéki természetünkéből fakadó hajlamok is befolyásolnak, ezért e szabályok számunkra parancsként adódnak.

Az imperatívuszokat a bennük rejlő, az ész univerzalitásából fakadó objektív „késztetés” (Nöthigung) miatt nevezi Kant objektívnek, szembeállítva a szubjektív maximákkal. Ezek az objektív gyakorlati elvek, az imperatívuszok kétfélék. Az egyik a hipotetikus, amelynél a parancs feltételhez kötött. Kant példája erre a „Dolgozz és takarékoskodj fiatal korodban, ha öregségedben nem akarsz nélkülözni!” A másik, a kategorikus, amely feltétel nélkül parancsol, például „Ne tégy hazug ígéret!” A kettő közül csak a második csoportba tartozókat nevezi a filozófus törvényeknek, a hipotetikus imperatívuszokat gyakorlati *előírásoknak* mondja. Ez utóbbiak ugyan tartalmazznak szükségszerűséget, „de ez a szükségszerűség csak szubjektív feltételekhez kötött, s nem feltételezhetjük róla, hogy minden szubjektumban azonos mértékben megvan.”³ A példánál maradva: lehetséges, hogy valakit egyáltalán nem érdekel, mi lesz vele idős korában.

A cselekvésünket meghatározó elveknek tehát a fentiek alapján nem két, hanem három fajtája van: az első a szubjektív gyakorlati alaptétel, vagyis a maxima, amelynek engedelmeskedve kizárólag és közvetlenül hajlamaink és vágyaink vezérnek minket. A második a gyakorlati észből származó törvény, amely feltétel nélkül, vágyainktól és hajlamainktól teljesen függetlenül, objektív szükségszerűséggel parancsol. A harmadik pedig a hipotetikus imperatívusz, amelynek az alapját valamilyen vágyunk képezi, ugyanakkor magát a cselekedetet az ész írja elő. Ezért a maximával összehasonlítva objektívnek, a gyakorlati törvényhez képest viszont szubjektívnek tartja Kant.

Nem ez azonban az egyetlen bizonytalanság a szubjektív és objektív alaptételek szembeállításában. A későbbi paragrafusokban ugyanis

többször találkozunk olyan megfogalmazásokkal, amelyek azt sugallják, hogy bizonyos esetekben maxima és törvény egybeeshet egymással. A kategorikus imperatívusz jól ismert formulája például így hangzik a 7. §-ban: „Cselekedj úgy, hogy akaratod maximája mindenkor általános törvényadás elvéként is érvényes lehessen!” Vagy a 4. § elején: „Egy eszes lény, hogy maximáit általános gyakorlati törvényekként gondolhassa el, csak olyan elvekként gondolhatja el azokat, amelyek nem az anyag, hanem pusztán a forma szerint tartalmazzák az akarat meghatározó alapját.” Vagyis meghatározott feltételek mellett a maxima maga az általános törvény. Hát persze – mondhatnánk –, hiszen itt maximán Kant egyszerűen a mindenkori cselekvés elvét érti, származzon bár az közvetlenül vagy az ész közvetítésével a vágyaimból és hajlamaimból, avagy a gyakorlati ésből. Az *erkölcsök metafizikájának alapvetésében* így is definiálja a maximát, két helyen is.

A maxima az akarás szubjektív elve; az objektív elv (amely minden eszes lény számára szubjektíven is gyakorlati elvként szolgálna, ha az észnek teljes hatalma volna a vágyóképeség felett) a gyakorlati *törvény*.⁴

A *maxima* a cselekvés szubjektív elve, s megkülönböztetendő az *objektív* elvtől, nevezetesen a gyakorlati törvénytől. A maxima olyan gyakorlati szabályt tartalmaz, amelyet az ész a szubjektum feltételeinek (gyakran tudatlanságának vagy akár hajlamainak) megfelelően szab meg. Ez tehát az az alaptétel, amely szerint a szubjektum *cselekszik*; a törvény viszont a minden eszes lényre érvényes objektív elv, és az az alaptétel, amely szerint az eszes lénynak *cselekednie kell*, vagyis imperatívusz.⁵

Ha ezeket a meghatározásokat összehasonlítjuk a kiindulópontként választott definícióval, akkor azt látjuk, hogy az utóbbiban szereplő „csak” szó okozza a különbséget: ez teszi *A gyakorlati ész kritikája* első paragrafusában egymást kizáró ellentétte a maximát és a törvényt, miközben a mű más helyein (és az *Alapvetés* definícióiban) a kettő különbsége „dimenzionális”: a maxima a *sein*, a törvény viszont a *sollen* szférájához tartozik. Amikor pedig éppenséggel a morális törvényt tesszük maximánkká, akkor a kettő egybeesik.

Az első látásra egyszerűnek tűnő és a kanti etika megalapozása szempontjából döntő szubjektív-objektív dichotómia a közelebbi elemzésben

4 Immanuel Kant: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése*. Ford. Berényi Gábor fordításának felhasználásával Tengelyi László. Raabe Klett Kiadó, Budapest, 1785/1998, 27 (a továbbiakban: *Alapvetés*); AA4, 400.

5 *Alapvetés*, 43; AA4, 420.

többértelműnek mutatkozott. Hogy tisztábban lássuk az e mögött meghúzódó bonyolultabb fogalmi struktúrát, forduljunk most azokhoz a jóval korábbi szövegekhez, amelyekben ez a szembeállítás először felbukkan.

2. Szubjektív és objektív gyakorlati filozófia 1763 és 1765 között

Mielőtt a szubjektív-objektív prekritikai megkülönböztetésének elemzésébe fognék, röviden összefoglalom az 1760-as évek első felének morálfilozófiai fejleményeit. Ahogyan a filozófia minden területén, úgy az etikában is részben a wolffianus iskolafilozófia, részben az ezzel a pietizmus felől szembehelyezkedő Christian August Crusius határozta meg a pályakezdő Kant gondolkodását. Első kimondottan etikai tárgyú szövege, az 1762 végére elkészített pályamű, a *Vizsgálódás a természetes teológia és a morál alapelveinek világosságáról* című írás utolsó paragrafusa is ezt tükrözi. Az elődöktől átvett fogalmak átértelmezésével ugyanakkor Kant döntő lépést tesz a kritikai etika felé. Ebben az alig pár oldalas, ám annál sűrűbb szövegben, amelyben a „morál első elveit” kutatja, három, a későbbiek szempontjából is fontos megállapításra jut.

Az első, hogy kötelezettség/kötelesség (Verbindlichkeit) csak abban az esetben áll fenn, ha a cselekedet nem valamilyen cél elérésének eszközeként kell megtennem – ilyenkor csupán előírásról beszélhetünk –, hanem az egy önmagában vett célnak van alárendelve. Ehhez két megjegyzést fűzök: egyrészt látszik, hogy itt csírájában megjelenik a későbbi megkülönböztetés hipotetikus és kategorikus imperatívusz között. Másrészt viszont még szó sincs sem törvényről, sem arról, hogy a morális cselekedetnek ne lenne célja.⁶ Csak annyi világos, hogy a morális cselekvés nem eszközként viszonyul ehhez a célhoz.

6 Az, hogy törvényről egyáltalán nincs szó, pontosításra szorul. A kötelezettséggel együtt járó szükségszerűséget Kant a célok szükségszerűségének (Nothwendigkeit der Zwecke) nevezi, zárójelben pedig megadja a latin megfelelőt: *necessitas legalis*, azaz törvényből fakadó szükségszerűség. Azonban egyáltalán nem magyarázza meg, milyen alapon azonosítja a kettőt, s a törvény szó nem is fordul elő többet a szövegben. Josef Schmucker egyébként éppen erre alapozza azt a feltevését, hogy Kant a kétféle szükségszerűség (célok és eszközök) közti megkülönböztetést Crusiustól veszi át. Lásd Josef Schmucker: *Die Ursprünge der Ethik Kants in seinen vorkritischen Schriften und Reflexionen*. Anton Hain, Meisenheim am Glan, 1961, 86. Ahhoz, hogy a kanti etika fejlődésének ebben a fázisában a morális cselekvés-

A második állítás, hogy minden kötelesség első formális elve a „Tedd az általad lehetséges leg tökéletesebbet!” Vagyis a morális cselekedet önmagában vett célja a tökéletesség. A wolffiánus iskola filozófiából átvett princípium azonban nem alkalmas arra, hogy belőle konkrét cselekvési parancsokat vezessünk le. Ehhez ugyanis tudnunk kell, mi számít tökéletesnek, azaz jónak.⁷ Kant harmadik tézise, hogy ezt a „jó voltot” nem az értelem, hanem az érzés segítségével azonosítjuk. Ezzel összefüggésben Kant „Hutchesonra és másokra” utal, akik „a morális érzés címszavával valami olyasmit adtak nekünk, ami szép megjegyzésekhez nyújthat indítást.”⁸

Kant a következő években ennek az első morálfilozófiai alapvetésnek a sarkpontjait próbálja meg kidolgozni és továbbgondolni. Ezt a folyamatot érezhetően befolyásolta Rousseau is, akinek a gondolatai katalizátorként hatottak a kanti etika fejlődésére. Az általunk vizsgált megkülönböztetés szubjektív és objektív gyakorlati filozófia között azonban inkább a brit filozófusok hatásához kapcsolódik, és Kant Baumgarten-kritikájában ölt testet, mégpedig azokban a szövegekben, amelyekben Kant – elsősorban egyetemi előadásaihoz kapcsolódóan – elődje műveit kommentálja.⁹

Kant az 1755/56-os téli szemesztertől kezdve tartott órákat a Königsbergi Egyetemen, ezek közül témánk szempontjából metafizikai és

nek még célja van, lásd Manfred Baum: „Pflicht! Du erhabener, großer Name.” *Betrachtungen zu Pflicht und Verbindlichkeit bei Kant*. In *Aufklärung*, Band 30: *Pflicht und Verbindlichkeit bei Kant. Quellengeschichtliche, systematische und wirkungsgeschichtliche Beiträge*, 2018, 177, <https://doi.org/10.1515/9783110605426-026>.

- 7 A jó a wolffi rendszerben az, ami a tökéletességhez közelebb visz, Kant azonban itt szinonimaként használja a két terminust.
- 8 Immanuel Kant: *Vizsgálódás a természetes teológia és a morál alapelveinek világosságáról*. Ford. Aradi László. (A továbbiakban: *Vizsgálódás*). In *Uő: Prekritikai írások*. Szerk. Ábrahám Zoltán. Osiris Kiadó, Budapest, 1764/2003, 283 (a továbbiakban: *PI*); AA2, 300.
- 9 A *Megjegyzések a Megfigyelésekhez* híres mondatában – „Rousseau igazított helyre.” (*PI*; Immanuel Kant: *Bemerkungen in den 'Beobachtungen über das Gefühl des Schönen und Erhabenen'*. Szerkesztette és kommentárokkal ellátta Marie Rischmüller. Felix Meiner, Hamburg, 1991, 361) – maga Kant is utal Rousseau elementáris hatására. Ennek értékelésekor azonban két, a témánk szempontjából is fontos aspektust érdemes szem előtt tartani. Az egyik a Rousseau-recepció fokozatossága: noha Kant már az 1763 őszén lezárt *Megfigyelések a szép és a fenséges érzéséről* című mű megírásának idején olvasta a francia filozófus legfontosabb műveit, a vele való mélyebb számvetés az 1764-es évre és 65 első felére tehető, lásd Kant: *Bemerkungen...* Id. kiad., 150. A másik, hogy az antropológiai fordulat hosszabb folyamat volt, amelynek egyrészt megvoltak az előzményei a *Pályaműben*, másrészt fontos összetevője volt a brit morálfilozófia recepciója is. Ezen a talajon tudtak gyökeret ereszteni Kant Rousseau-olvasmányainak élményei.

morálfilozófiai előadásai az érdekesek. Az 1760-as években már mindkettőhöz kizárólag Baumgarten kompendiumait használta: *Metafizikáját*, *Etikáját*, illetve *A gyakorlati metafizika alapjai* (*Initia philosophiae practicae primae*) című művet.¹⁰ A forrásszövegek, amelyek rendelkezésünkre állnak ebből az időszakból, részben az úgynevezett reflexiók, vagyis Kant bejegyzései az általa használt és fennmaradt *Metafizika*-, illetve *Initia*-példányba, valamint azok a jegyzetek, amelyeket a fiatal Herder készített Kant előadásairól 1762 nyarától 1764 novemberéig tartó königsbergi tartózkodása alatt.¹¹

A szembeállítás mind a reflexiókban, mind a Herder-féle előadásjegyzetekben felbukkan. Ezek közül emelem ki a legfontosabbakat, hogy lássuk, a kétértelműség, amelyet az imént maxima és törvény megkülönböztetésénél láttunk, már itt is jelen van.

A Baumgarten *Etikájának* elejét kommentáló előadásjegyzet kéziratának első lapjára Herder a *Bevezetés a gyakorlati filozófiába* címet írta fel. Ez az egyik alapszöveg, amelyben megjelenik a kétféle „*philosophia practica*”. Fontos adalékokat találunk azonban a folytatásban, vagyis az *Etika* bevezető paragrafusait (1–10. §) kommentáló bekezdésekben is. A másik fő forrás a *Metafizika-jegyzetnek* az a része, ahol Herder a szabadságról szóló paragrafusokról (723–732. §) mondottakat adja vissza. Ezen felül Kant saját kezű, Baumgarten másik etikai művét, az *Initiát* taglaló feljegyzései között is vannak a témánk szempontjából figyelemre méltóak.

Előzetesen érdemes leszögezni, hogy mivel mind az előadásjegyzetek, mind a reflexiók esetében kommentárról van szó, Kant kérdésfelvetését és fogalomhasználatát alapvetően a Baumgarten-szöveg határozza meg. Ezért röviden ennek a tartalmára is utalunk majd. Másrészt számolnunk kell a hallgatói jegyzet műfajából adódó töredékességgel, tömörséggel,

10 Alexander Gottlieb Baumgarten: *Metaphysica/Metaphysik*. Historisch-kritische Ausgabe. Fordította, a bevezető tanulmányt írta és szerkesztette Günter Gawlick és Lothar Kreimendahl. Frommann-Holzboog, Stuttgart – Bad Cannstatt, 2011; Uő: *Anfangsgründe der praktischen Metaphysik* (*Initia philosophiae practicae primae*, 1760). Szerkesztette és fordította Alexander Aichele. Meiner, Hamburg, 1760/2019; Uő: *Ethica Philosophica*. 1751, AA 27, 733–869.

11 A reflexiókhoz számítják az ún. „loses Blatt”-okat is, vagyis a különálló papírlapon fennmaradt jegyzeteket, amelyeket a szerkesztő, Erich Adickes az Akadémiai Kiadásban beillesztett a könyvekbe beleírt megjegyzések közé. A szövegek feldolgozásának és elrendezésének elveihez lásd bevezetőjét: AA15, XVII–LXII. A Herder-jegyzeteket a Naragon-féle digitális szövegkiadás alapján idézem (*The Herder notes from Immanuel Kant's Lectures*. Szerk. Steve Naragon, <https://users.manchester.edu/FacStaff/SSNaragon/Kant/HerderNotesComplete/BeginHere.htm>), de feltüntetem az Akadémiai Kiadás (AA27, AA28) oldalszámait is.

illetve esetleges félreértésekkel, még akkor is, ha Herder bizonyosan a fiatal magiszter legkiválóbb hallgatói közé tartozott.

2.1. A Herder-féle Metafizika-jegyzet

Mint említettem, a moralitás témája a *Metafizikában* a szabadsággal összefüggésben merül fel. A 723. paragrafusban Baumgarten a szabadság segítségével definiálja többek között a morális lehetőség (*moraliter possibile*) fogalmát, mégpedig tág és szűk értelemben véve. Tág értelemben azt nevezi morálisan lehetségesnek, ami csak szabadság révén történhet meg, szűkebb értelemben pedig azt, ami a morális törvények által meghatározott szabadság révén. Ez utóbbi az, ami megengedett (*licitum*). A *Herder-jegyzet* tanúsága szerint Kant a morális lehetőség fogalmához kapcsolódva nem veszi át Baumgarten megkülönböztetését (tág és szűk értelem), hanem a szubjektív és objektív fogalma mentén különít el kétféle morális lehetőséget.¹²

A morális (das morale) vagy mint ok (Grund), vagy mint következmény (Folge) összefügg a szabadsággal. Morálisan lehetséges a) objektív okok révén (objektíve), amennyiben valami a tárgyban (Objekte) megtalálható okok által lehetséges, amennyiben a mozgatóokokat (Beweggründe) a dolog (Sache) sajátosságai alapján tudjuk elképzelni [...], b) szubjektív okok révén, amennyiben úgy, ahogy az okokat mi ismerjük meg. A filozófusok ezt mindig összekeverték, mindig objektíve kérdezték, hogy morálisan lehetséges-e, nem szubjektíve.¹³

Kant tehát azt nevezi objektíve morálisan lehetségesnek, ami azon motivációk alapján lehetséges, amelyek magából a dolog – itt nyilván a szituáció értendő ez alatt – természetéből fakadnak. Amit pedig csak mi látunk morálisan lehetségesnek, az szubjektív.

A folytatás szerint pedig, mivel a gyakorlati filozófia a morális értelemben lehetőségessel és lehetetlennel foglalkozik, ezért a szubjektív-objektív megkülönböztetés erre is átszarmazik. A gyakorlati filozófia tehát lehet szubjektív, amennyiben azt vizsgálja, hogyan ismerjük meg a (morális) dolgokat, hogyan választunk. Ezt az akarás természettanának (Naturlehre des Willens) nevezi Kant, mert a tényleges morális jelenségeket (phaenomena)

12 Noha a jegyzetben nincs utalás rá, véleményem szerint Kantot itt a baumgarteni tágabb-szűkebb szembeállítás motiválta, ezt értelmezte át a maga szubjektív-objektív szembeállításával. Ennek alátámasztására azonban itt nincs módom.

13 [XXV.46a/5(9)] ms B1; AA28, 97.

írja le, azt, hogy milyen vágyak, indítékok, érzések alapján cselekszünk. Ez a szubjektív gyakorlati filozófia eddig háttérbe szorult az objektív mögött, noha az utóbbinak nem sok haszna van az előbbi nélkül. Ráadásul a szubjektív gyakorlati filozófia nagyon hasznos a morális nevelés szempontjából is, hiszen ebből ismerhetjük meg, mi mozgatja meg a leginkább az embereket.¹⁴ Kidolgozásához a „nagy megfigyelőktől”, például Shaftesburytól, illetve az érzés szakértőitől, Hutchesontól¹⁵ és Hume-tól tanulhatunk.

Ugyan az objektív gyakorlati filozófiát a jegyzet kifejezetten nem említi, ám a morális szükségszerűsége áttérve – morálisan szükségszerű az, aminek az ellentéte morálisan lehetetlen – a kötelességet úgy határozza meg, hogy az nem más, mint az objektív morális szükségszerűség. Vagyis sejthető, hogy az objektív gyakorlati filozófia a kötelességekkel foglalkozik. Hogy ez valóban így van, az kiderül a *Herder-féle gyakorlati filozófia jegyzetéből*, amelynek az elemzésére most áttérünk.

2.2 A Gyakorlati filozófia jegyzet

A fent említett kézirat első lapja szerint, amely a *Bevezetés a gyakorlati filozófiába* címet viseli, a gyakorlati filozófia fogalmát Kant az előadáson a lélek három képességéhez kapcsolódva vezette be.¹⁶

Ami a megismerőképességre vonatkozik, az teoretikus, és ha az érzésekre nem [vonatkozik], akkor spekuláció. Ami az érzésekre vonatkozik, az általános értelemben gyakorlati (allgemein praktisch), mivel a lehető legnagyobb öröm (Lust) összessége minden vágyakozás (Begehren) alapja. Ami a tevékeny vágyra (thätige Begierde) vonatkozik, az a tulajdonképeni értelemben (eigentlich) gyakorlati, mivel tevékeny cselekedetekre indít. Ezért a gyakorlati filozófia: a vágyakozás (Begehren) és az utálkozás (Verabscheuen) elveinek (Gründe) a filozófiája.¹⁷

A gyakorlati filozófián belül azután itt is megkülönbözteti Kant a szubjektívet, amelyet itt „morális fiziológiának” nevez, és a *Metafizika-jegyzet*hez

14 Kant bájos példája itt a gyerekek motiválása mazsolával: „Kind durch Rosinen”, [XXV.46a/5(10)] ms B2; AA28, 98.

15 Lásd Francis Hutcheson: *Abhandlung über die Natur und Beherrschung der Leidenschaften und Neigungen und das moralische Gefühl insonderheit*. Leipzig, 1760, 3–4.

16 A képességek hármas felosztása (megismerőképesség, vágyóképeség, érzés) valószínűleg itt jelenik meg először a kanti életműben, lásd Naragon 2. jegyzetét a [XXV.43(B)(1r)] ms 1 jelű kéziratoldalhoz!

17 [XXV.43(B)(1r)] ms 1; AA27, 12.

hasonlóan határoz meg – Hutchesonra is utalva –, valamint az objektívet. Ehelyütt ez utóbbit is egyértelműen definiálja, mint amely a (morális) dolgok megismeréséből kiindulva vizsgálja azt, ami objektíve morálisan lehetetlen, vagyis a kötelességet. Azt is leszögezi, hogy az objektív gyakorlati filozófia tökéletlen (unvollkommen) a szubjektív nélkül.

Noha a szubjektív és objektív gyakorlati filozófia fogalompár a *Herder-jegyzetek*ben nem fordul elő máshol, a jelzők más fogalmakhoz kapcsolódva többször is felbukkannak, mégpedig szoros összefüggésben a gyakorlati filozófia kettősségével. Mindjárt kéziratunk folytatásában, az *Etika* 5. paragrafusához írt kommentárban.¹⁸ Baumgarten ezekben a bevezető paragrafusokban (1-től 10-ig), amelyek *Prolegomena* cím alatt sorjáznak, különféle szempontok szerint határozza meg és minősíti az etikákat: laza (*laxa*) vagy szigorú (*rigida*); hízelgő (*blandiens*); csalfa, avagy kimérikus (*deceptrix*, *chimaerica*). Kant ezeket kommentálva valójában a „helyes” etikát keresi. A „hízelgő etikához” írt megjegyzésben Baumgarten fejére olvassa, hogy magáé a mesteré is hízelgő, mégpedig azért, mert a kötelezettségnek egy túlságosan megengedő fogalmát használja, amennyiben a pusztan *hasznosságot* (Nutzen) is a kötelesség mozgatóórájának tartja. Márpedig az ilyen kötelességfogalomra alapozott etika valódi értelemben nem is etika. És itt jön az indoklás, egy részben a *Vizsgálódásból* már ismerős gondolat:

Hiszen csak az hajt végre erkölcsileg helyes cselekedetet, aki azt alaptételek alapján teszi, nem eszközként, hanem célként – persze érzékileg kellemes dolgok (*sensitive iucunda*) mint gyakorlati eszközök (*praktische Mittel*) képesek mozgatóórákként működni (*bewegen*) bennem, ám nem képesek kötelezni (*obligiren*) – erre csak a morális mozgatóórák képesek. [...] Mindezek a szubjektív mozgatóórák nagyon jók, és gyakorta előkészítik az etikát [...], azonban az etikáitól (*das Ethische*) mindig meg kell különböztetnünk, hiszen ezek [ti. a valódi, etikai mozgatóórák] csak a nemes (*edel*), erényes (*tugendhaft*), szabad akarattól származhatnak. A szép erkölcsiség (*schöne Sittlichkeit*) teszi a kényeztető (*verzärtelnde*), a fenséges (*erhabne*) pedig a komoly, szigorú etikát.¹⁹

Ebben az idézetben szubjektív és morális *mozgatóórákról* (Beweggründe) van szó, de világos, hogy a szembeállítás nem független a fenti, szubjektív és objektív *gyakorlati filozófia* distinkciótól. Hiszen

18 Az etikát mint diszciplínát Kant „a belső kötelességek tudományaként” (Wissenschaft der innerlichen Pflichten) definiálja, amely a (természet)joggal, azaz „a külső kötelességek tudományával” (Wissenschaft der äusserlichen Pflichten) együtt az általános gyakorlati filozófiának van alárendelve, lásd az 1. §-hoz írt kommentárt.

19 [XXV.43(B)(2r-2v)] ms 2–3; AA27, 14.

a szubjektív mozgatóókok pontosan azok, amelyekkel a szubjektív gyakorlati filozófia (az „akarás természettana”, avagy a „morális fiziológia”) foglalkozik: a cselekedeteinket általában meghatározó vágyak, érzések. A morális mozgatóókok pedig az objektív gyakorlati filozófiához tartoznak, amely a kötelességeket kutatja, hiszen kötelezni kizárólag morális mozgatóókok tudnak minket.

A számos fontos fogalmat felvonultató idézet részletes elemzésére itt nincs hely, csak két mozzanatot emelek ki. Kant láthatólag el akarja különíteni a valóban, azaz szigorú értelemben vett morálisat minden egyébtől, és a szubjektív *versus* morális (vagyis kötelező erejű, azaz objektív) mozgatóókok megkülönböztetése ezt szolgálja. Másrészt az is kiderül az idézetből – és ezt az előadásjegyzetek számos más szöveghelye, valamint reflexiók is alátámasztják –, hogy a nem-morális elválasztása a morálistól többféle szempont alapján és ezért különböző fogalmi szembeállítások révén lehetséges. Ami ebből az idézetből is látszik, hogy a morális cselekedet alaptételeken (tehát nem közvetlenül érzéseken) nyugszik, célként (nem pusztán egy cél elérésének eszközeként) tesszük, nem hasznos, nincs közvetlen köze az érzékileg kellemeshez, nem szép, hanem fenséges és nemes.

2.3. A reflexiók

Az utolsó szövegcsoporthoz, amelyet a szubjektív-objektív szembeállítással összefüggésben említek, néhány kéziratos bejegyzés Kant *Initia*-példányából. Nézzük először azt a hármat, amelyeket a filozófus a könyv első, üres lapjára jegyzett fel, és amelyeket a szerkesztő a 6577, 6578 és 6579-es számmal látott el.

Adickes mindhárom reflexiót 1764 és 1768 közé keltezi,²⁰ és láthatóan Kant mindegyikben a gyakorlati filozófia meghatározásával és

20 Noha a reflexiók Adickes-féle datálásáról időről-időre fellángolnak viták a Kant-filológiában, lásd például Hinske és Schmucker pengeváltását: Norbert Hinske: Kants neue Terminologie und ihre alten Quellen. Möglichkeiten und Grenzen der elektronischen Datenverarbeitung im Felde der Begriffsgeschichte. In *Akten des 4. Intern. Kant-Kongresses*. Mainz, T. 1, (KS Sonderheft), 1974, 68–85; Josef Schmucker: Zur Datierung der Reflexion 3716. Das Versagen der Wortstatistik in der Frage der Datierung der frühen Kantischen Reflexionen zur Metaphysik, aufgewiesen an einem exemplarischen Fall. *Kant-Studien*, 1976 (67):73–101; Norbert Hinske: Die Datierung der Reflexion 3716 und die generellen Datierungsprobleme des Kantischen Nachlasses, *Kant-Studien* 1977 (68):3, 321–40; mindeddig senki sem állt elő az ő módszerénél megbízhatóbb, a teljes anyag datálására alkalmas eljárással. Hinske javaslata a szógyakoriságon alapuló metódus bevonására is inkább arra

részeivel, illetve a teoretikushoz való viszonyával foglalkozik. Mindháromból idézem a számunkra most fontos részeket.

[...]

A szív határozza meg a célt.

Az eszközök tudománya okosság (Klugheit) vagy ügyesség (Geschicklichkeit)

A célok tudománya bölcsesség (Weisheit)

Gyakorlati világbölcselet.

A szabad cselekedetekről és jó voltukról. Szubjektív: megfigyelő (beobachtend) és magyarázó (erklärend, sic!).

objektív. (6577)

objektíve és szubjektíve: aminek történnie kell (soll), és ami történik, phaenomenon.

morális: a céloké, és pragmatikus: a boldogsághoz vezető eszközöké. [...] (6578)

1. A természetes és a társadalmi (gesittete) emberekről szóló szubjektív (subiecte) filozófia elmulasztása
2. Aminek történnie kell (sol, sic!): a pragmatikus összekeverése a morálissal
3. A morális általában, anélkül, hogy az ember és a helyzet (Stand) különösségét említenénk. [...] (6579)

Ezek a szövegek egybecsengenek azzal, ami a *Herder-jegyzetek* tanúsága szerint az előadásokon elhangzott a szubjektív és objektív gyakorlati filozófiáról. Ami talán tovább gazdagítja a képet, az egyrészt a szubjektív gyakorlati világbölcselet megfigyelő (beobachtend) és magyarázó (erklärend) jellegének hangsúlyozása – ezzel kapcsolatban eszünkbe juthat az 1763 októberében befejezett és 1764-ben megjelent *Megfigyelések (Beobachtungen) a szép és a fenséges érzéséről* –, másrészt a szubjektív gyakorlati filozófia tárgyának, a természetes és a társadalmi embernek a kettőssége. Ez utóbbi egyértelműen Rousseau hatására utal. Néhány részlethez még visszatérünk, most azonban lépünk tovább azokhoz a

szolgál(hat), hogy bizonyos, Adickes szempontjai alapján csak tág időhatárok közé elhelyezett reflexiók keletkezési idejét pontosítsa, illetve kiszűrjön esetleges tévedéseket. A magam részéről tehát elfogadom kiindulópontként az Akadémiai Kiadás datálását, fenntartva az esetleges átdatálás lehetőségét erősen indokolt esetben, másrészt nem vonok le messzemenő, a fejlődéstörténetre vonatkozó következtetéseket pusztán valamely reflexió adickesi keltezéséből. Erre az óvatosságra int már Schöndörffer is a Hinske által is idézett recenziójában: Otto Schöndörffer: *Bemerkungen zu Kants handschriftlichem Nachlass* (Akademieausgabe Band XIV und XV). *Altpreussische Monatsschrift*, 1917 (53), 111.

morálfilozófiai reflexiókhoz, amelyekben a szubjektív-objektív fogalom-pár még előkerül.

Ezek egytől-egyig az *Initia* konkrét paragrafusaihoz kapcsolódnak. Baumgarten, miután a bevezető részben (§§1–9) a(z) általános) gyakorlati filozófiát kötelességtanként definiálta, először a kötelességgel általában véve (*obligatio in genere*) foglalkozik (§§10–50). Meghatározása szerint kötelezettség, avagy kötelezés (*obligatio*) akkor áll fenn, ha valaki egy szabad cselekedethez az ellentétére motiválónál erősebb mozgatóókokat (*causae impulsivae*) kapcsol (*Initia*, §§10–15).²¹ Kant ezt az elképzelést kommentálja, sőt kritizálja az általunk vizsgált reflexiókban, amelyeknek alább idézem az idevágó részeit.

A morálisan szükségszerű (*moraliter necessarium*) vagy objektív módon az: amikor az ellentéte az objektív módon tekintett morális törvénynek ellentmond, vagy szubjektív módon etc. [...] (6458, a 10. § elejéhez)

A morális motívumból származó (erősebb) ok kötelez (*obligat*), a pragmatikus motívumból származó ösztökél (*impellit*).

Gyakorlati szillogizmus: Valósuljon meg az általad lehetséges legjobb. Nos, ez a legjobb. Tehát [...] amennyiben ez az alsó tétel igaz, a gyakorlati konklúzió morálisan szükségszerű; amennyiben igaznak gondoljuk, de nem az, mivelhogy az alsó tétel hamis: a konklúzió szubjektíve szükségszerű, kiváltképpen ha az alsó tétel valamilyen tévesen feltételezett szükségszerűséggel rendelkezik. Ezt az utóbbi [ti. szubjektív] szükségszerűséget békítettük ki a szabadsággal. (6459, a 11. §-hoz)²²

- 21 Baumgarten a kötelezés és kötelezettség (*obligatio*) általános szerkezetét vizsgálja, ezért nem határozza meg közelebről sem ennek alanyát, sem a tárgyát, tehát hogy ki kötelez kit. A kettősség miatt különböztetik meg a 17–18. századi jogelméleti irodalomban az aktív és passzív kötelezést, attól függően, hogy kinek a szemszögéből nézzük a folyamatot. Maga az *obligatio* terminus mindkettőt jelentheti, magyarul ezért hol a kötelezettség, hol a kötelezés szóval adom vissza, időnként pedig a kötelességgel. Az aktív és passzív kötelességhez lásd Joachim Hruschka: Strafe und Strafrecht bei Achenwall – Zu einer Wurzel von Feuerbachs psychologischer Zwangstheorie. *JuristenZeitung*, 1987 (42):4, 161–163; Baumgarten kötelességfogalmának kontextusba helyezéséhez lásd Clemens Schwaiger: *Alexander Gottlieb Baumgarten – ein intellektuelles Porträt. Studien zur Metaphysik und Ethik von Kants Leitautor*. Frommann-Holzboog, Stuttgart – Bad Cannstadt, 2011, 118–122.
- 22 Az *Initia* 11. paragrafusában ugyanis Baumgarten azt mutatja meg, hogy a kötelezettség (*obligatio*) csak a szabadságunkban álló cselekedetekre terjed ki, tehát az a szükségszerűség, amely a kötelezettség sajátja, nemhogy nem mond ellent a szabadságnak, hanem éppen hogy előfeltételezi. A latin nyelvű idézet fordításában Bene László segített, amit ezúton is köszönök.

Attól, hogy valaki szubjektíve késztető (necessitantes) mozgatóókokat hoz létre [értsd: kapcsol egy cselekedethez], még nem kötelez, és nem is objektíve késztet. (6462, a 13. §-hoz)

1. A kötelezés késztetés (necessitatio), tehát a cselekedet ellentéte szubjektíve morálisan lehetséges.
2. Az objektív késztetés vagy kategorikus, vagy feltételes. (6463, a 14–16. §-ok mellett)

Mind a négy reflexió a szubjektív és objektív szükségszerűség vagy késztetés megkülönböztetésére épít, miközben Baumgarten ezekben a paragrafusokban egyáltalán nem tesz minőségi különbséget a motivációk és a bennük rejlő szükségszerűség-fajták között. Pszichológiai modellje ily módon nem tud számot adni arról a speciális kellésről, amely a valódi kötelezettség sajátja. Éppen ez a (rejtett) céltáblája az idézett reflexióknak, amelyek közül a rövid és tömör 6462-es fogalmaz a legvilágosabban, amikor leszögezi, hogy önmagában a (legerősebb) mozgatóók hozzákapcsolása a cselekedethez még nem hoz létre kötelezettséget. Ehhez ugyanis objektív késztetésre van szükség.

Erről a következő, 6463-as számú megjegyzés annyit árul el, hogy vagy kategorikus, vagy feltételes. Ha visszagondolunk *A gyakorlati ész kritikája* első paragrafusának megjegyzésére, amelyben Kant az imperatívuszt a szubjektív maximával szemben olyan szabályként határozta meg, „amelyet a cselekedetre irányuló objektív késztetést (Nöthigung) kifejező kelléssel (Sollen) jelölünk”,²³ majd ezen belül elkülönítette a kategorikus és hipotetikus imperatívuszt, akkor ez a 60-as évek elejére datált reflexió igencsak tág perspektívát kap.

Az objektív késztetés a 6459-es reflexió tanúsága szerint morális mótvumon alapul, hiszen csak az ilyenek képesek kötelezettséget létrehozni. Kant ugyanitt szembeállítja ezzel a pragmatikus motívumból származó okot, amely csupán ösztökél. Ha visszaemlékszünk, morális és pragmatikus ellentétpárjával már korábban, a 6578 és 6579-es megjegyzésekben is találkoztunk. Ezekben a gyakorlati filozófia tagolásával összefüggésben hangsúlyozta Kant a kettő szétválasztását, mégpedig azon az alapon, hogy a morálishoz tartozó rész a célokkal, a pragmatikushoz tartozó pedig a boldogsághoz vezető eszközökkel foglalkozik. Ha ezen felül figyelembe vesszük a 6577-es feljegyzésből közölt szövegrészlet elejét, akkor ez a felosztás tovább árnyalódik: a célok tudománya, vagyis a morálisé nem más, mint a bölcsesség. Az eszközök tudománya pedig vagy az okosság, vagy az ügyesség.

23 GYÉK, 26; AA5, 20.

Ez utóbbival kapcsolatban egyrészt visszautalok a *Vizsgálódásra*, amelyről csak nagyon röviden esett szó e fejezet elején, ám azt kiemelttem, hogy Kant ebben az írásban a kötelességet a cél-eszköz reláció segítségével határozza meg. Kötelességről akkor beszélhetünk, ha a cselekedet nem eszköz egy cél (például a boldogság) elérésére, hanem önmagában vett cél. A pusztán eszközként szolgáló cselekedetek nem kötelességek, pusztán előírások egy adott probléma megoldásához, s ettől függenek mint céljuktól. Ennek fényében morális és pragmatikus, a célok és eszközök tudományának ütköztetése a morálfilozófiai reflexiókban a *Vizsgálódás*beli kötelesség versus előírás szembeállítás továbbgondolása. Másrészt, ha ismét előrepillantunk a kritikai korszak etikai írásaira, *Az erkölcsök metafizikájának alapvetésére* és *A gyakorlati ész kritikájára*, akkor a pragmatikus terminus megjelenése, illetve a 6577-es reflexióban az eszközök tudományának továbbtagolása az okosság és ügyesség fogalmainak bevezetésével az imperatívuszok hármas felosztását előlegezik meg.²⁴

Térjünk vissza azonban a kiindulópontként szolgáló szubjektív-objektív fogalompárhoz és a még nem tárgyalt 6458-as reflexióhoz! Ennek az első részét idéztük, amelyet Kant közvetlenül az *Initia* 10. paragrafusának eleje mellé írt, s láthatólag a paragrafus első két szavát „A morálisan szükségyszerű [dolgok]” (Moraliter necessaria) kommentálja. Vagyis inkább kiegészíti azzal, hogy a morálisan szükségyszerű fogalmán belül elválasztja az objektív, illetve szubjektív módon morálisan szükségyszerűt, aminek Baumgartennél nincs nyoma.²⁵ Amire itt szeretném felhívni a figyelmet, az a morális törvény fogalma, amelynek a segítségével Kant az objektív morális szükségyszerűséget meghatározza.²⁶

Két további megjegyzésben magukat a (morális) törvényeket osztja Kant szubjektívekre és objektívekre, mégpedig annak alapján, hogy a szubjektívek annak a törvényei, ami van, az objektívek viszont egy

- 24 Vö. *Alapvetés*, 38–40; AA4, 415–17, valamint GYÉK, 26, AA5, 20. A hármas felosztáshoz lásd még „Scientia practica est vel Artis vel Prudentiae vel Moralitatis” (Refl. 6456 ε. Pr 1. Zu § 1:).
- 25 Annyiban pontosítom az állítást, hogy Baumgarten itt visszautal *Metafizikájának* 723. paragrafusára, amelyben viszont megkülönbözteti egymástól a tág és szűk értelemben vett morális szükségyszerűséget és lehetőséget. Márpedig ahogyan arra a 6. lábjegyzetben utaltam, Kantot ez motiválhatta a szubjektív-objektív szembeállításnál.
- 26 A törvény az elődök etikájában is kulcsszerepet játszik, lásd Christian Wolff: *Vernünfftige Gedancken Von der Menschen Thun und Lassen. Zu Beförderung ihrer Glückseligkeit*. Olms, Hildesheim – New York, 1720/1976. §§19, 24, 30 (*Német etika*); Baumgarten *Metafizika* §665, §723; *Initia*, §§60–75.

lehetséges tökéletesség törvényei.²⁷ Ez a definíció, amely a van és a kell választóvonalára mentén osztja ketté a (morális) törvényeket, egyrészt viszszavezet minket a szubjektív és objektív gyakorlati filozófia különbségéhez, amelynek alapja – mint emlékszünk – a cselekedeteket ténylegesen meghatározó mozgatók és a kötelességek közötti differencia volt. Másrészt, minthogy itt szubjektív és objektív *törvényekről* van szó, eszünkbe juttatja maxima és törvény szembeállítását.

Miután az aprólékos szövegelemzések végére értem, összefoglalom az eredményeket, mégpedig egy olyan szélesebb nézőpontból, amelyből nem csupán a szubjektív-objektív megkülönböztetés kezdeti, 1763 és 65 közötti szakasza látszik, hanem azok az utak is, amelyeket kijelölt, és amelyek egészen a kritikai etikáig vezettek, meghatározva annak alapvető strukturális sajátosságait.

3. A szubjektív-objektív megkülönböztetés ambiguitása és ennek következményei a kanti etika fejlődésére nézve

A fent elemzett korai szövegek alapján kijelenthetjük, hogy szubjektív és objektív gyakorlati filozófia megkülönböztetésének kettős következménye volt a jövő morálfilozófia szempontjából. Egyrészt Kant világossá

27 Lásd 6481 (a 37. paragrafushoz): „A morális törvények vagy szubjektívek, vagy objektívek”. Továbbá 6499 (a 60. paragrafus eleje mellett): „Vagy annak a törvényei, ami van, vagy egy lehetséges tökéletességé. Az első szubjektív és fiziológiai. A második objektív és gyakorlati.” Baumgarten a 60. paragrafusban a fizikai és a morális törvényeket választja el egymástól, Kant azonban nyilvánvalóan a baumgarteni értelemben vett morálisakat osztja tovább, hiszen egyrészt a szubjektíveket fiziológiaiaknak (és nem fizikaiaknak) nevezi, vö. a fentebb elemzett Herder-féle *Morálfilozófiai jegyzettel*, amelyben a „morális fiziológia” kifejezés előfordult, másrészt a természet-törvényekre nem mondaná Kant, hogy azok szubjektívek, a lehetséges tökéletesség objektív törvényeivel szemben. A törvények kapcsán egyébként maga Baumgarten is megkülönbözteti a szubjektívet az objektívtól a 63. §-ban, ahol visszautal a 29. §-ra. A 29. (és 30.) paragrafusban természetes és pozitív *kötelezettség* között tesz különbséget oly módon, hogy a természeteset egyszersmind objektívnek, a pozitívet pedig szubjektívnek is nevezi. Ez származik át a 63. paragrafusban a természetes és pozitív (objektív és szubjektív) *törvények*re, hiszen a kötelezettségeket törvények mondják ki. A 36. §-ban pedig Baumgarten az objektív és szubjektív *moralitást* választja el egymástól. Ez is arra utal, hogy noha a kanti szubjektív-objektív differencia nem fedi a baumgartenit, azért Kant támaszkodhatott elődje finom fogalmi distinkcióira.

tette, hogy az eddigi etikák – és itt elsősorban nyilván a wolffianusokra gondol – nem foglalkoztak az embereket ténylegesen mozgató vágyakkal, érzésekkel, csak a kötelességek leírásával. Vagyis elhanyagolták a gyakorlati filozófia szubjektív oldalát, noha enélkül az objektív rész, a kötelességtan megalapozása sem lehetséges.²⁸ A megkülönböztetésből fakadó egyik feladat tehát a szubjektív gyakorlati filozófia kidolgozása.

Úgy látom, ebben a keretben jól elhelyezhetők azok a pszichológiai-antropológiai vizsgálódások, amelyeket Kant 1763-tól a 60-as évek végéig folytatott. Ide tartozik mindenekelőtt az 1763 őszen elkészült *Megfigyelések a szép és a fenséges érzéséről*, valamint az 1764–1765-ben keletkezett *Megjegyzések*, amelyeket Kant a mű saját példányába belekötött üres lapokra, illetve a margókra írt.²⁹ Ez utóbbi egyúttal a Rousseau-val való mélyebb számvetés dokumentuma is, aki – mint említettük – a brit morálfilozófusok mellett a legnagyobb hatást tette Kantra ezekben az években. A szubjektív gyakorlati filozófia eszméje tekinthető a kanti antropológia legkorábbi előzményének, amelyről mint önálló diszciplínáról először az 1772/73-as téli szemeszterben tartott először előadást, de esztétikájának gyökerei is részben ezekhez az érzésekkel kapcsolatos vizsgálódásokhoz nyúlnak vissza.³⁰

- 28 Ez a kritika és egy „morális fiziológia” sürgetése Kant azon belátásához kapcsolódik, amelynek a *Vizsgálódásban* adott hangot, hogy tudniillik a (morális) jót a (morális) érzésben ragadjuk meg. Az álláspont természetesen a brit filozófusok hatásának volt köszönhető, ezért is emlegeti őket olyan sűrűn a morálfilozófiai előadásokban, azonban az eltávolodás a wolffi-baumgarteni intellektualista etikától már az 1750-es évek közepétől megkezdődött. Jóllehet Kant ebben az időszakban nem foglalkozott etikával, a wolffi típusú morálfilozófia alapjául szolgáló tökéletesség-metafizikát több oldalról is kritizálta.
- 29 Ezt támasztja alá az 1765-ös *Híradás* is: „és mert az erénytanban annak megmutatása előtt, aminek *történnie kell*, mindig megvizsgálom történetileg és filozófiailag, hogy mi *történik*, s így világítom meg azt a módszert, melyet követve az *embert* tanulmányoznunk kell”. Immanuel Kant: *Híradás az 1765–66-os tanév téli szemeszterében tartandó előadásainak fölépítéséről*. Ford. Ábrahám Zoltán. 1765/2003. Pí, 442; AA2, 311.
- 30 Ez utóbbi bizonyítékaul elég itt arra utalni, hogy a szép-fenséges fogalom pár a Herder-jegyzetek több pontján felbukkan, egyet idéztünk is. Az antropológia keletkezéstörténetét az *Antropológiai előadások* szerkesztői, Reinhard Brand és Werner Stark ugyan nem vezetik vissza az 1760-as évekig (lásd *Bevezetőjük* idevágó részét, AA25, VII–XXIV), hanem inkább a wolffi-baumgarteni előzményekre koncentrálnak, véleményem szerint a szubjektív gyakorlati filozófia gondolatának megjelenése mindenképpen az egyik fontos előzmény. Ráadásul ennek figyelembevétele minden bizonnyal hozzájárulhat a kétféle antropológia (a pragmatikus, illetve a morál-filozófia párjaként értett antropológia) viszonyának megértéséhez is, amellyel az *Anthropologie und Moral* című alfejezetben (XLVI–L) foglalkoznak.

Másrészt a szubjektív-objektív megkülönböztetéshez a szubjektív gyakorlati filozófia kidolgozása mellett egy másik, szintén a morál megalapozásával összefüggő feladat társul: mindannak leválasztása a valódi, a kötelezettség fogalmán alapuló moralitásról, amit az elődök tévesen véltek odatartozónak. Ezt a munkát Kant a *Herder-jegyzetek* és a reflexiók tanúsága szerint elsősorban Baumgartent, illetve részben Hutchesont kritizálva próbálja elvégezni.

A kettős feladat paradox helyzetre világít rá: Kant úgy próbálja a moralitást az ember szubjektív adottságaiban megalapozni, hogy közben az lényegileg objektív, hiszen a kötelességen alapul. Ezzel az első látásra feloldhatatlan nehézséggel, a *kell* (sollen) megalapozásával a *vanban* (sein) küzd Kant még bő két évtizedig, mire eljut a végleges megoldáshoz a 2. *Kritikában*. Azonban a feszültség még itt sem oldódik fel teljesen, ahogyan arra a tanulmány elején rámutattunk.

A kört bezárva térjünk most vissza a kiindulópontként választott idézethez! A fentiek fényében élesebben láthatjuk azt a kettősséget, amelyet szubjektív és objektív gyakorlati alaptétel, azaz maxima és törvény viszonyában felfedeztünk, ahogyan a hipotetikus imperatívuszot övező bizonytalanságot is, amely – harmadik, köztes lehetőségként – egyszerre mutatkozott szubjektívnek és objektívnek. Ha ugyanis az *Analitika* első néhány paragrafusát egyrészt a szubjektív gyakorlati filozófia utódának tekintjük, amelynek keretében Kant vázolja a cselekedeteinket ténylegesen meghatározó elveket, másrészt annak a terepnek, amelyen megmutatja, milyen alapon különíthetjük el a morálistól a nem morálisat, akkor érthetővé válik maxima és törvény viszonyának ambiguitása. Hiszen mint a cselekvésselmélet alapfogalma, az akaratot valóságosan meghatározó elv, a maxima akár azonos is lehet az erkölcsi törvénnyel, amennyiben in concreto ezt tesszük maximánkká. Ha azonban szubjektivitásában a morálissal szembeállított nem-morálisat látjuk – márpedig ezeket a gondolatmeneteket elsősorban a két szféra elválasztásának kísérleteként kell olvasnunk –, akkor a kettő kizárja egymást. A hipotetikus imperatívusszal kapcsolatos ellentmondás pedig annak a nehézségnek az örököse, hogy morális és nem-morális szembeállítása többféle szempont alapján lehetséges.

Mindezek mögött végső soron a kanti etikának az az alapvető struktúrája rejtőzik, hogy a feltétlen kötelességet immanens módon, az emberben próbálja megalapozni. Ezt a döntést hozta meg Kant 1763-ban, amikor az antropológiai fordulat részeként a kötelesség objektivitását egyrészt szembeállította a szubjektív motivációkkal, ugyanakkor nyilvánvalóvá tette, hogy azt mégiscsak a szubjektív gyakorlati filozófiából kell kibontani.